

БОГОСЛОВСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПЕРЕШКОД УЦЕРКОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

THEOLOGICAL UNDERSTANDING OF THE OBSTACLES TO THE CHURCHING OF MODERN MAN

Постановка проблеми. Саме тут ми повинні звернутися до тих, на кого у всіх випадках посилаємося як на зразок наставників, тобто до Отців Церкви, і глибше вникнути в їхнє ставлення до завдань богослов'я. Не підлягає сумніву, що в інтелектуальному плані вони не поступалися нам. І все ж, між ними і нинішніми стовпами богословської вченості є одна істотна відмінність. Те, що в нас іменується «практичним» і абсолютно не виходить інакше, з області наших академічних занять, для будь-кого з них містило в собі єдино насущний інтерес, що і є практичним інтересом християнства, – вічне спасіння людини. Ті чи інші слова та ідеї співвідносилися в них не з абстрактною істиною або помилкою, а з тією Істиною, яка рятує, і з тією помилкою, яка ввергає у смерть і осуд. Порятунки реальних, конкретних душ і було їх-

Що ми маємо на увазі, говорячи про завдання православного богослов'я сьогодні? Почати з цього питання потрібно тому, що удавана в ньому підозрілість, з православної точки зору, схоже, переважає зараз у сучасному світі. Для неї характерна редукація богослов'я до даної «ситуації» або «епохи», особливий акцент на «актуальності», що розуміється майже виключно як залежність богослов'я, його завдань, методів і мови від сучасної людини і її специфічно сучасних «потреб». Тому ми з самого початку повинні підкреслити, що Православ'я відкидає таку редукацію богослов'я, першочерговим і незмінним завданням якого, навпаки, є пошук Істини, а не актуальності, пошук слів, «гідних Бога», а не людини. Богослов'я буде по-справньому «актуальним», тобто істинно християнським,

* Асистент кафедри Священного Писання і Богослов'я Волинської православної богословської академії.

** Assistant Lecturer in the Department of Holy Scripture and Theology at the Volyn Orthodox Theological Academy.

ньою постійною, по-справжньому «екзистенційною» турботою, тим, що поглинало їх цілком і робило кожну букву їхніх творінь життєво важливою і в буквальному сенсі пастирською. Будучи у вищій мірі інтелектуальним, їхнє богослов'я завжди звернене не до «інтелектуалів», а до всієї Церкви, – у твердій надії, що кожен її член, прийнявши Духа Істини, стає богословом, тобто дотичним до Бога. І неминуче значення цього богослов'я в тому, що його ідеї завжди співвіднесені з практичними потребами Церкви, розкриті в їхньому сотеріологічному значенні, а самі «практичні» сторони життя Церкви вкорінені і передбачають їх у цілком богословських смислових реальностях.

Для нас повернення до пастирського виміру богослов'я означає, таким чином, не зміну рівня (тобто не заклик «писати більш популярно»), а передусім зміну внутрішньої орієнтації богословської свідомості, самого богословського інтересу. І, передусім, метою наших богословських зусиль повинні стати «жива Церква» і реальна людина в Церкві. Нас повинно турбувати становище цієї людини, а не тільки те, як допомогти їй стати «більш освіченою» і «пишатися своїм православ'ям». І поки в нас самих немає твердого переконання, що більшість ідей та філософії, якими вона живе сьогодні, веде її до духовної смерті; що знання Істини має в повному сенсі врятувати її, а не просто прикрасити нашу Церкву ще одним представником

лише в тій мірі, у якій воно залишається спокусою для юдеїв, безумством для еллінів і чужим цьому світу, його тимчасовим «культурам» і «актуальності». Але це не означає, що богослов'я діє в культурному вакуумі. Одна справа – залежність від світу, і зовсім інша – спрямованість до нього. Якщо перше – сприйняття світу як єдиного критерію богослов'я – слід відкинути, то друге, що тільки й буде в кінцевому рахунку фундаментом християнського ставлення до світу і його спасіння, є справжнім сенсом богослов'я. У цьому сенсі будь-яке справжнє богослов'я завжди було пастирським, місіонерським та профетичним, і з втратою одного з цих критеріїв щоразу перетворювалося на своєрідну інтелектуальну гру. Завдання богослов'я в кожний даний момент неминуче визначається потребами Церкви, і перше завдання кожного богослова – завжди розрізнати і врахувати ці потреби, усвідомлювати, чого чекає від нього Церква. Малу зменьку православних проповідників, природно, хвилює першочергово важливе і надзвичайно законне попереднє питання: у чому полягають потреби Церкви, на які вони зобов'язані відповісти і з урахуванням яких повинні будувати і планувати богословську працю? Завдання визначається передусім тим, що богослови працюють всередині і в інтересах православної громади, яка живе у неправославному світі.

інтелектуальної еліти, – не знайдемо ми і слів, які дійдуть до її серця. Релігія, що кличе людину до вибору між життям і смертю, порятунком і засудженням, не потребує богослов'я, яке є лише знаком якоїсь «духовної» розкоші [Антоній (Блум), 2001, с. 99].

Звідси випливає також, що «пастирська» реанімація богослов'я має початися з глибокої оцінки і критики тієї культури, яка засмоктує сьогодні православну людину, роблячи християнство чомусь і справді «неактуальним». І зовсім не випадково святоотцівське богослов'я підпорядковане лікарсько-апологетичному завданню, захисту християнської віри від її зовнішніх і внутрішніх ворогів. Ми розуміємо, що під впливом цих «філософій» навіть основні християнські цінності отримують зовсім інше, діаметрально протилежне їхньому незмінному змісту тлумачення. Порятуюнок перетворюється на самореалізацію, віра – у почуття безпеки, гріх – у справу індивідуальної психологічної установки і т. д. Наша культура, яку нещодавно визначили як триумф терапії, у значній мірі переорієнтувала свідомість навіть релігійної людини, що, у свою чергу, майже закрило для неї можливість почути і зрозуміти істинне вчення Церкви. Ця метаморфоза релігії зачіпає вже не міфічну «людину», а власні наші парафії.

Тому нам слід почати з того, приклад чого явило у свою епоху святоотцівське богослов'я, – з екзорцизму культури, із відновлення

Ті, хто має вуха, щоб чути, і очі, щоб бачити, напевно, дуже добре розуміють, що в сучасному світі, не можна бути православним без «опору середовищу». Духовно чужа культура є постійним викликом Православ'ю, так що віра, навіть сама по собі справжня, повинна бути свідомо сприйнята, ясно осмислена в її застосуванні до життя і завжди захищена від войовничого секуляризму. І тому богослов'ю саме тут потрібно буде знову знайти пастирський вимір, що допомагає осмислити нагальний зв'язок Передання Церкви з життям, а точніше, самому стати і цим осмисленням, і цим зв'язком, щоб надійно забезпечити сприйняття віри, яку шукає душа.

Ключові слова:

псевдорелігійність, релігійний плюралізм, моральний релятивізм, богослов'я, Православ'я, релігія, Церква, культура, філософія.

What do we mean by the task of Orthodox theology today? It is necessary to start with this question because the suspicion it pretends to have from the Orthodox point of view seems to prevail in the modern world now. It is characterized by the reduction of theology to a given «situation» or «epoch», a special emphasis on «relevance», which is understood almost exclusively as the dependence of theology, its tasks, method and language, on modern man and his specifically modern «needs». Therefore, we must emphasize from the very beginning that Orthodoxy rejects such a reduction of theology, the

слів, понять і символів богословської мови. І зробити це потрібно не заради більш успішного «пристосування» нашого богослов'я до «сучасної людини» і її культури, а щоб людина усвідомила крайню серйозність, справді сотеріологічну природу і принципи своєї віри. На це здатне лише богослов'я, і тому потреба в ньому сьогодні така велика. Але воно досягне цього лише тоді, коли стане пастирським, отождненим з Церквою і її життям, чуйним до реальних потреб людини [Яннарас Христос, 2003, с. 201].

Аналіз досліджень. Для написання статті використовувалися Святе Писання і твори таких святих Отців, як: свт. Григорій Богослов, свт. Григорій Ниський, свт. Василій Великий, прп. Максим Сповідник, свт. Ігнатій Брянчанінов, прп. Макарій Єгипетський, прп. Симеон Новий Богослов, свт. Феофан Затворник, прп. Григорій Палама, св. свцмч. Іларіон Троїцький; описано багато думок з повчання авви Дорофея; взята інформація з місіонерських листів святителя Миколи Сербського.

Грунтуючись на їхніх висловлюваннях та глумаченнях Святого Писання, у давнину неодноразово укладалися збірники вибраного зі святоотцівських творів, які подавалися за тематикою. У пізніші часи, особливо в ХІХ – на початку ХХ століття, богослови намагалися створити певну богословську систему з питань християнського життя.

Характерною рисою останніх праць є намагання доповнити вчення святих отців доробками на різних

primary and unchanging task of which, on the contrary, is the search for Truth, not actuality, the search for words «worthy of God», not man. Theology will be truly «relevant», that is, truly Christian, only to the extent that it remains a temptation for the Jews, madness for the Greeks, and alien to this world, its temporary «cultures» and «relevances». But this does not mean that theology operates in a cultural vacuum.

It is one thing to be dependent on the world, and quite another to be directed towards it. If the first – the perception of the world as the only criterion of theology – should be rejected, then the second (which will ultimately be the foundation of the Christian attitude towards the world and its salvation) is the true meaning of theology. In this sense, any true theology has always been pastoral, missionary, and prophetic, and with the loss of one of these criteria, it has always turned into a kind of intellectual game. The task of theology at any given moment is inevitably determined by the needs of the Church, and the first task of every theologian is to always distinguish and take into account these needs, to be aware of what the Church expects from him. Naturally, a small handful of Orthodox preachers are concerned about the first and foremost important and extremely legitimate preliminary question: what are the needs of the Church, to which they are obliged to respond and with which they must build and plan theological work?

The task is determined primarily by the fact that theologians work within and in the interests of the Orthodox community living in the

рівнях: моральному, психологічному, естетичному, культурному. Є досить багато праць сучасних богословів, які систематично розкривають християнське вчення і висвітлюють безпосередньо православний погляд.

Використовувалися праці В. М. Лосського, Йоана Зізіуласа, Христа Яннараса, Олександра Шмемана, архім. Микити (Вутираса), прпмц. Марії Скобцової, ігум. Петра Мещерінова, К. В. Зоріна, митр. Антонія Сурожського, Олів'є Клемана.

Метою даної статті є намагання розглянути фактори, які не дозволяють сучасній людині «прийти» до храму; перешкоди, які виникають на шляху уцерковлення сучасної людини. Що спотворює християнську церковність та підміняє її на лжецерковність, яка швидко зникає? Як диявол бореться сьогодні з Христом та Його вірними? Які філософсько-релігійні течії загрожують духовному життю людини та спасінню її душі?

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми живемо в занепадому, зіпсованому гріхом світі. Скорботи і страждання, добування у поті чола хліба свого (Бут. 3,19) – неодмінна участь кожної людини на землі. Внутрішня незадоволеність, душевний неспокій, неможливість побороти свої пристрасті, негаразди в сім'ях, відносини, що не складаються, між близькими та іншими людьми; соціальна невлаштованість, кар'єрні невдачі, недостатність матеріальних благ; пияцтво, наркоманія, різноманітні залежності; подружнтя невірність, діти, хвороби свої і близьких... список може бути продовжений до нескінченності. Бідна людина, живучи на землі, неначе потрапляє в бездушний механізм Ходу Речей, який своїми проблемами, що постійно повертаються, робить наше існування інколи нестерпним... Відчуваючи, що є в світі щось, що вільне від цього детермінованого земного буття, – Церква Христова. Безліч людей, маючи релігійне відчуття і віру в Бога (здебільшого смутні й невизна-

non-Orthodox world.

Those who have ears to hear and eyes to see probably understand very well that in the modern world, and especially in the West, one cannot be Orthodox without «environmental resistance». A spiritually foreign culture is a constant challenge to Orthodoxy, so faith, even in itself true, must be consciously perceived, clearly understood in its application to life and always protected from militant secularism. And that is why it is here that theology will need to find a pastoral dimension again, which helps to understand the urgent connection of the Tradition of the Church with life, or more precisely, to become both this understanding and this connection in order to reliably ensure the perception of the faith that the soul is looking for.

Keywords: *pseudo-religiosity, religious pluralism, moral relativism, theology, Orthodoxy, religion, Church, culture, philosophy.*

чені), входять у Неї, сподіваючись, що невирішені (та інколи нерозв'язні) на фізичному рівні життєві їхні проблеми розв'язуються на рівні метафізичному [Кавасила Микола, 2005, с. 168].

У наявній церковній дійсності цей імпульс отримує мисливське підхоплення, на нім будується наше звичайне стихійне воцерковлення. У проповідях, брошурах, приходських ЗМІ, у бесідах з пастирями людям повідомляється, що Церква – це якраз те, що їм потрібне, саме Вона і вирішить всі побутові негаразди, які привели людей до церковного порогу. Людські проблеми та бажання вирішити їх, уникнути їх – абсолютно природні, та викликають і співчуття, і бажання допомогти. Але справа вся в тому, що Церква жодні проблеми не вирішує, вона – зовсім про інше. Це правда, що зміна життя, звернення до Бога, молитва, відмова від смертних гріхів дійсно змінюють багато що в житті людей; але це є лише якийсь наслідок (а зовсім не мета) церковного життя, що почалося. Наша парафіяльна катехізація бере на озброєння ці дійсно яскраві і численні випадки і робить із них висновок, що – ось, це змінилося у твоєму житті, значить, і все інше теж з часом зміниться так, як тобі потрібно – якщо, наприклад, збільшити відвідини храму, піст, виконання молитовного правила тощо. Але проходять роки, а з ними – період неофітства, одна з особливостей якого – відсовувати на деякий час пристрасті і проблеми... і вони повертаються.

Людина має вирішувати свої проблеми сама, і тільки сама, своєю духовною працею. Звичайно, Церква допомагає побачити ці проблеми та їхнє коріння, зміцнює людину благодаттю Божою в цій боротьбі, але все ж таки, найголовніше, що Церква вводить людину в життя Царства Христового, у єднання з Богом, у небесну реальність, витягує її з детермінізованості Ходу Речей, внаслідок чого проблеми втрачають для людини своє значення проблем і стають благим та бажаним полем виконання заповідей Христових, через що ми і можемо увійти у Царство небесне.

Потрібно попереджати людей, що, навпаки, у них можуть з'явитися проблеми. Нам у Церкві дається інша реальність – Царство Боже. За це доведеться багатьом і постраждати; але саме ця добровільна жертва дає людині силу і свободу розібратися в тому числі і зі своїми проблемами. Протопресвітер Олександр Шмеман пише: «Помилкою є зводити віру до себе і своїх проблем. Суть християнства мені завжди, з дитинства, уявлялася в тому, що воно не вирішує проблеми, а знімає їх, переводить людину в той план, де

їх немає. У тому ж плані, у якому вони є, вони тому і є, що вони нерозв'язні» [Шмеман, 2007, с. 102].

Потрібно відразу говорити людям про те, що в Церкві мо- виться не про вирішення проблем, а про зняття їх у світлі «Царства, що прийшло до нас» (Мф. 12,28), коли для людини любов до Христа (і – головне – любов Христа до неї) стає важли- вішою і реальнішою за земний Хід Речей. До всіх, до кожного особисто звернена заповідь: «шукайте ж раніше Царства Божо- го і правди Його, і це все прикладеться вам» (Мф. 6,33).

Дуже багато людей йдуть до Церкви, щоб добитися якоїсь політичної справедливості. Підміна катехізації політиканст- вом – хвороба нашого сьогоденного церковного життя.

Треба зауважити, що й не усякий той, хто вірить у Бога і до- тримується церковних обрядів, має духовність. Щоб це стало яснішим, треба нагадати, що існує два види атеїзму: теоретич- ний і практичний. Перший – це коли людина говорить: Бога немає. А другий – коли вона признає Його буття, але живе так, наче Його все ж таки нема. Останній вид атеїзму можна назва- ти релігійністю без духовності.

Власне говорячи, саме таке явище зараз у широкій публі- цистиці і прийнято називати духовністю. На думку багатьох авторів і як це впливає із стану речей в Україні, духовність може бути навіть без віри в Бога. Вона часто просто прирівню- ється до гуманізму і етнографії: дев'яти Заповідей Мойсея (без першої – про віру в Бога, про яку гуманісти, пишаючись своїм дотриманням Декалогу, постійно «забувають») і писань. Також достатньо людині добре володіти мовою, знати і любити народ- ні звичаї і пісні, щоб вона могла назвати себе духовною. Але у даному випадку не можна підмінити духовність культурністю – бо це не одне і теж. І кожен приклад аморальності культурної людини, з яким усі, напевне, зустрічалися у своєму житті, буде підтвердженням цієї думки. Але навіть коли людина є прост- то моральною, вона ще не є духовною, бо в ній нема виходу у трансцендентне буття – за земні обрії до Бога.

Небезпека такої підміни полягає в тому, що люди, які не вірять, або обрядовірні, справді починають вважати себе ду- ховними. Але це є особливий вид ідолопоклонства. Адже ідол «імітує» собою Бога, не даючи людині, яка в ньому признає Бога, пізнати справжнього Бога. Так і «імітація» духовності не дозволяє людині набути справжньої духовності.

Безумовно, йдеться не проти етнографії і народних звичаїв (якщо вони, звичайно, не мають поганського характеру), а про-

ти підміни головного в християнстві другорядним. А головне у ньому – це Сам Христос.

Часто кажуть, що віра в Бога корисна в тому сенсі, що вона підтримує в суспільстві якийсь мінімальний рівень порядку. Ті люди, які так вважають, самі в Бога не вірять і не визнають, що досвід спілкування з Богом у вірян реальний, але тим не менше прихильно ставляться до віри – «поважають її», як самі люблять повторювати. Вони бачать у ній лише моральну цінність. Проте сама віра ніколи не розглядає себе лише як систему моралі, а саме як віру, віру в Бога, тобто переконання в Його існуванні, і довіру до Нього [Варфоломій, 2011, с. 360].

Міркування цінителів морального боку релігії переконує, що Бог існує в душі, і ніде більше. Релігію вони зводять до самонавіювання, а молитву – до медитації та аутотренінгу (саме тому медитація, як протилежність молитви, є запереченням реальності Бога і утвердженням реальності виключно самим собою). Але тоді треба визнати, що велика частина людства перебуває в стані важкого ступеня психічного розладу, оскільки веде релігійне життя.

У якості висновку необхідно ще раз нагадати, що моя релігія не є моя свідомість, інакше вона зовсім не є релігією. А віра є не одним зі способів підтримки громадського порядку, а результатом зустрічі з Богом, при якій у людини змінюється погляд на світ та інших людей.

Висновки. Усі святі отці своїм подвижницьким життям та вченням стверджували, що християнства без Церкви не існує. Але зараз дуже багато людей, які навіть не починали жити по-християнськи, говорять, що вони можуть вірити у Бога не ходячи до храму, не розуміючи, що саме через нього ми стаємо членами Церкви Небесної, яку Він і заснував, і саме там Він нас спасає.

Не спасатись у Церкві та думати, що живеш з Богом, – це настільки абсурдно, як здобути ґрунтовну освіту не навчаючись у навчальному закладі з викладачами; вилікуватись від тяжкої хвороби не лікуючись у лікарні та не приймаючи ліки під пильним наглядом лікаря... Це ж усе тільки земне, тимчасове. А ми так легковажно стверджуємо про небесне, вічне, не розуміючись добре навіть у цьому складному земному. Не можна думати, що я можу мати Бога у серці або у душі без Церкви, тому що це не просто і це вже перша ознака, що я Його не маю. Тепер усі сили диявол спрямовує, під гарним виглядом, щоб людина думала, що вона може жити з Богом без Церкви. Але це далеко не так.

Ми маємо не забувати, що наш український народ був довгий період під гнітом різних імперій та окупаційних режимів, які руйнували нашу освіченість, моральність та духовність. А в часи незалежності активно почали засівати своє зерно різноманітні релігійні угруповання. Та й самі православні увібрали в себе багато що не від Христа.

Душа людини – це досить ніжна частина людини, яку диявол може дуже легко занапастити. Межа між істиною та лжеістиною – дуже тонка. І тому не можна легковажно твердити, що я сам можу спастися без досвіду Церкви. Наше завдання навчитися жити, жити по-справжньому, уміти не вмерти... Саме тут на землі, уже зараз вирішується участь нашої безсмертної душі: чи може вона жити з Богом у Царстві Небесному.

Лише глибока, безстрашна і конструктивна оцінка ситуації у світлі Передання Церкви, лише творче повернення до самих джерел наших догматів, канонів і богослужіння, лише всеціла відданість церковній Істині допоможуть нам подолати кризу і втілити її у відродження Православ'я.

Тож будемо молитися, щоб Господь охороняв нас від усяких підступів диявольських, та навчив нас користуватися всіма тими засобами, які нам подаються в Церкві для життя з Богом, а не з дияволом.

1. Антоній (Блум), митр. Сурожський, (2001), *Шляхи християнського життя. Бесіди*, Київ: Дух і Літера, 280 с.
2. *Біблія* – книга Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Переклад патріарха Філарета (Денисенка), Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009, 1416 с.
3. Буткевич Т. И., прот., (1902–1904), *Религия, ее сущность и происхождение*, Харьков.
4. Варфоломій, Вселенський Патріарх, (2011), *Віч-на-віч із тайною. Православне християнство у сучасному світі*, пер. з англ., Київ: Дух і літера, 360 с.
5. Глаголев С., (1900), *Сверхъестественное Откровение и естественное богопознание вне истинной Церкви*, Харьков.
6. Євдокимов П., (2004), *Незбагненна Божа любов*, пер. з фр. С. Шелак, Київ: Дух і Літера, 141 с.
7. Іоан Дамаскин, преподобний, (2010), *Точний виклад Православної віри*, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату.
8. Кавасила Микола., прп., (2005), *Життя в Христі*, пер. з давнього. Дз. Коваль, Львів: Свічадо, 168 с.
9. Орнатский Ф. С., (1884), *Учение Шлейермахера о религии*, Киев.
10. Светлов П. Я., прот., (1910), *Христианское вероучение в апологетическом изложении*, Киев.

11. Симеон Новий Богослов, прп., (2013), Том I, переклад українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка), Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату.
12. Симеон Новий Богослов, прп., (2013), Том II, переклад українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка), Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату.
13. Шмеман Олександр, протопресв., (2007), *Євхаристія. Тайнство Царства*, з рос. пер. Т. Різун, Львів: Свічадо, 272 с.
14. Яннарас Х., (2003), *Свобода етосу*, пер. з англ. В. Верлока, Київ: Дух і Літера, 268 с.

-
1. Antonii (Blum), mytr. Surozhskiy, (2001), *Shliakhy khrystyianskoho zhyttia. Besidy*, Kyiv: Dukh i Litera, 280 s. [In Ukrainian].
 2. *Bibliia* – knyha Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukrainskomu perekladі z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. Pereklad patriarkha Filareta (Denysenka), Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2009, 1416 s. [In Ukrainian].
 3. Butkevych T. Y., prot., (1902–1904), *Relyhiya, ee sushchnost y proyskhozhdennye*, Kharkov. [In Russian].
 4. Glagolev S., (1900), *Sverkhestestvennoe Otkrovenie i yestestvennoe bogopoznanie vne istinnoi Tserkvi*, Kharkov. [In Russian].
 5. Ioan Damaskyn, prepodobnyi, (2010), *Tochnyi vyklad Pravoslavnoi viry*, Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. [In Ukrainian].
 6. Kavasyla Mykola., prp., (2005), *Zhyttia v Khrysti*, per. z davnoho. Dz. Koval, Lviv: Svichado, 168 s. [In Ukrainian].
 7. Ornatskii F. S., (1884), *Uchenie Shleiermakhera o religii*, Kiev. [In Russian].
 8. Shmeman Oleksandr, protopresv., (2007), *Yevkharystiia. Tainstvo Tsarstva*, z ros. per. T. Rizun, Lviv: Svichado, 272 s. [In Ukrainian].
 9. Svetlov P. Ya., prot., (1910), *Khristianskoe verouchenie v apologeticheskom izlozhenii*, Kiev. [In Russian].
 10. Symeon Novyi Bohoslov, prp., (2013), Том I, переклад українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка), Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Тсеркvy Київського Патріархату. [In Ukrainian].
 11. Symeon Novyi Bohoslov, prp., (2013), Том II, переклад українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка), Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Тсеркvy Київського Патріархату. [In Ukrainian].
 12. Varfolomii, Vselenskyi Patriarkh, (2011), *Vich-na-vich iz tainoiu. Pravoslavne khrystyianstvo u suchasnomu sviti*, per. z anhl., Kyiv: Dukh i litera, 360 s. [In Ukrainian].
 13. Yannaras Kh., (2003), *Svoboda etosu*, per. z anhl. V. Verloka, Kyiv: Dukh i Litera, 268 s. [In Ukrainian].
 14. Yevdokymov P., (2004), *Nezbahmenna Bozha liubov*, per. z fr. S. Shelak, Kyiv: Dukh i Litera, 141 s. [In Ukrainian].